

карсы етип қойды [6:656]. И.Н.Кручинина концепциясында биргелкили курамлы дәнекерсиз байланыслар еки тәрәпке катнасықтағы байланыслар топарына киргизилип, олар шәртли, салыстырмалы мәнилерди аңлатып, биргелкисиз курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерди (Н.С.Поспелов терминологиясы бойынша) аңлатар еди [16:634-649].

Соның менен бирге, синтаксис тараўында биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясын қоллап қуәтләўшы бир қанша илимий мийнетлерде баршылық еди. Мысалы, А.Н.Гвоздев санаўлы, салыс -

Әдебиятлар

1. Бабайцева В.В. Переходные конструкции в синтаксисе. – Воронеж: Центр. Чернозем. кн. изд-во, 1967. –С.391.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: «Высшая школа», 1977. –С. 248.
3. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. – изд.3-е. Москва: «Просвещение», 1968. –С. 350.
4. Грамматика русского языка. Ч. 2. Синтаксис [Текст]: Учебник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы: Напеч. по 7-му изд. / Под ред. акад. Л.В.Щербы. – Рига: Латгосиздат, 1947. –С. 196.
5. Грамматика русского языка. Т.2. Синтаксис. Ч.2. –Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1954. –С. 703.
6. Грамматика современного русского литературного языка [Текст] / [С.Н.Дмитренко и др.; отв. ред. Н. Ю. Шведова] ; Акад. наук СССР, Ин-т русского яз. –Москва: «Наука», 1970. –С. 767.
7. Даулетов М. Каракалпак тилиндеги қоспа гәплердиң гейпара теориялық мәселелери. –Нөкис: «Билим», 1993. 104-б.
13. Даулыбаев А. Хәзирги каракалпак әдебий грамматикасы. Синтаксис. –Нөкис: «Каракалпакстан», 2010. –С. 176.
9. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. –Москва: «Просвещение», 1969. –С. 187.
10. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. Изд. 2-е, перераб. – Москва: «Просвещение», 1977. –С. 191.
11. Қыдырбаев А. Каракалпак тилинде қоспа гәплер хәм оларды классификациялаў мәселелери. –Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, №2, 74-б.
12. Қыдырбаев А. Каракалпак тилинде дизбекли қоспа гәплер. –Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1966, №1.
13. Қыдырбаев А. Хәзирги каракалпак әдебий грамматикасы. Синтаксис. –Нөкис: «Билим», 1992, 430-б.
14. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. –Москва: «Учпедгиз», 1956. –С. 511.
15. Поспелов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка. –Москва: «Учпедгиз», 1950. –С. 321-354.
16. Русская грамматика. Т.2. Синтаксис. –Москва: «Наука», 1980. –С. 709.
17. Современный русский литературный язык / Под ред. П.А.Леканта. –Москва: «Высшая Школа», 1988. –С. 766.
18. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке [Текст]: Учеб. Пособие: Ч.1. / М-во просвещения РСФСР. Смол. гос. пед. ин-т им. Карла Маркса. –Смоленск: [б. и.], 1975. –С. 78.
19. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке [Текст] : Учеб. Пособие: Ч.2. / М-во просвещения РСФСР. Смол. гос. пед. ин-т им. Карла Маркса. –Смоленск: [б. и.], 1975. –С. 88.
20. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды: Т.1. – Москва: «Учпедгиз», 1956. –С. 450.

РЕЗЮМЕ. Мақолада рус ва қарақалпақ тилларида бир хил таркибли боғланмаған мураккаб гапларнинг айрим назарий масалалари муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы бессоюзного сложного предложения однородного состава в русском и каракалпакском языках.

SUMMARY. The article discusses some theoretical issues of a non-union complex sentence of homogeneous composition in the Russian and Karakalpak languages.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕГИ ЗООНИМЛЕР

Е.К.Искендрова – үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: урф-одат, эртак, мақол матал, халқнинг ўзига хослиги, зооним, лингвомадания, аҳоли менталитети, миллийлик.

Ключевые слова: обычай, сказка, пословица, особенность народа, зооним, лингвокультура, менталитет населения, национальность.

Key words: custom, fairy tale, proverb, peculiarity of the people, zoonym, linguistic culture, folk mentality, nationality.

Тил билиминде зоонимлерди лингвокультурологиялық аспекте үйрениў хәм этномәдений өзгешеликлерин салыстырыў, адамлардың тәбият, хайўанатлар менен қатнасы арқалы жүзеге келген бирликлерди изертлеў актуаль мәселелерден болып саналады. Бул, өз гезегинде, жәмийет хәм инсан арасындағы өз ара мүнәсибетлерде жанаша пикирдиң қәлиплесийинде, зоонимлердиң халық мәдениятының бир тутас бөлегі сыпатындағы орнын, раўажланыўын анықлаўда тийкар болады.

Қарақалпак тил билиминде зоонимлер қарақалпак халқының миллий сана-сезими, тил тарийхы, көзқараслары, менталитетине ұғымлары менен қарысып, синдип кеткен. Әсиресе, қарақалпак тилинде өзіне тән зоонимлердиң системасы болып, бүгинги күнде лингвомәдений изертлеўлердиң баслы жөнелислеринен бирине айланып бармақта. Қарақалпак тилиниң зоонимлик тәбиятының өзіне тән лингвомәдений өзгешеликleri, айырықшалықлары болып, бул халықтың әсирлер даўамындағы айланысып, шуғылланып киятырған кәсиби, турмысы, азық-аўқатлық зәрүрликлерин, күнделикли талапларынан келип шығып,

тырмалы, қарама қарсылықлы ДҚГ лерди [3:218-226], Л.Ю.Максимов санаўлы хәм қарама қарсылықлы ДҚГ лерди [9:137-141] хәм т.б. [10] өз жумысларында көрсетип өтип, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясын қоллап қуәтлады.

Жуўмақлап айтқанда, рус хәм каракалпак тиллери-ниң синтаксиси тараўында биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясы, жоқарыда көрсетип өтилген көзқарасларды итибарға алып, илимпазлардан еле де теренирек үйрениўди талап етеди.

миллий мәдений мийраслардың белгили бөлегі сыпатында талқыға алыныўы халық сана-сезиминиң де курамаласып, теренлесип барыўы, зоонимлик тирек сөзлердиң өзіне тән тиллик белгилерин, сыпатларын анықластырыў мүмкиншилигин береді.

Зоонимлер илимий әдебиятларда түрлише болып классификацияланыўы да ушырасады. Мысалы, көпшилик шет ел илимий дереклеринде үй хайўанлары, жабайы хайўанлар ямаса асыранды хайўанлар деген ұғымларды ушыратамыз. Жабайы хайўанлар-бул дүз, дала хайўанлары, ал, үй хайўанлары адамлар тәрәпинен қолға үйретилип, бағылып күтими берилетуғын мәденийлескен хайўанлар. Тийкарынан, хайўанат дүньясы бул-оғада кен мазмунды өз ишине алады.

Қарақалпак халық ертеклериниң басым көпшилигинде аң аўлаў, балық тутыў иси, дийқаншылық, жер менен ислесий, шарўа менен шуғылланыў сыяқлы кәсип-кәрин көремиз.

Ертеклерде қолланылған зоонимлердиң дерлик көпшилиги күнделикли турмыс тиришиликте адамның аўырын жеңиллетиўде, дийқаншылық ислеринде баслы күш-көлик есапланатуғын хайўанатлар болып

саналады. Айырымларында адамның минез-құлық, іс-хәрекеті, адамгершілік пазыйлеті, ақыл-парасаты хайуанатлардың атлары арқалы бериледи. Әсіресе, хайуанатлардың ертеклерде сөйлей алыуы, пикирлей алыуы да адамға салыстырылады. Мысалы: «*Бөдене хәм түлки*» [1:213] ертегинде қолланылған *бөдене* – *қус*, *түлки* – дала, дүз аңы зоонимлери қатнасып, бұнда *бөдененің* сумлықлылығы, *түлки* менен дос болыуы, *түлкини* хәдден тыс тойдырыуы, күлдириуі хәм қорқытыуы, ақыр-ақыбетінде ашыуланған *түлки бөденени* жемекши болып оған тәп берип, куйрығын жулып алыуы, сол себепли бөдене куйрығы шонтық деп ұйғарылады.

Хақыйқатында да, *бөдене* кустың куйрық пәрлери басқа қуслар сыяқлы, мысалы, *қырғауыл*, *тауық*, *кептер* т.б. сыяқлы узын емес, ал қысқа. Бұнда кустың куйрық пәрлериниң қысқа болыуы халықтың қиялай ой түсинигинде жоқарыдағы сыяқлы ертеклик ўақияға ушластырылады.

Демек, бул арқалы халықтың әтирапты, тәбиятты (соның ишинде зоонимлердің сыртқы көринсин де) сөз арқалы сүўретлеу, инсан санасында сол сүўретленип атырған хайуан хақкында қандай да турақласқан ұғымды, «бөдененің не ушын куйрық пәри жоқ яки қысқа» деген сораўға оның тил, сөзлер, сана хәм пикирлеу жәрдеминде тиллик келбетин жаратыуы деп түсинемиз. *Бөдене хәм түлки* зоонимлериниң қатнасыуындағы ертекте түркий халықлар, соның ишинде, қарақалпақ халқының миллий сана-сезиминиң тилде, тил арқалы жүзеге келиуі, адамзаттың жасап атырған орталығы, жәмийети, сол орталықта хайуанатлардың белгили орны, оның өз көринислери менен санада сақланыуы, қабыл етилиуі, қолланылыуындағы өзгешелик белгилери болып саналады.

Бул хақкында Д.Худайбергенова төмендеги пикирлерди билдиреди: «Инсанның флора хәм фауна» хақкындағы көзқараслары биоморфлық кодларда өз сәўлелениуін табады. Буны өзбек тилиндеги шымалай (қумырысқа) – мийнеткешлик тымсалы, *түлки* – хайярлық тымсалы, жолбарыс – мәртлик тымсалы, ешек – ақмақлық тымсалы сыяқлы эталонларда да аңлау мүмкин» [2:34].

«*Ешек хәм өгиз*» ертегинде» болса, бир адамның *ешегі* менен *өгизи* болып, олардың күши арқалы егин егип күнелтиуі, мийнеттен шаршаған *ешек* өгизлерге «сизлер отыңызды жемей, жортаға аўырың, сонда қосқа қосылыу мийнетинен қутыласыз» деп сумлық үйретуі, ертенде *ешектиң* усы сумлығы өзине кес болып, қатты жерди бир өзи сүрип қайтыуы, сумлығы басына жетиуі, *өгизлерге* және ақыл үйретуі: «сизлер тез тәўир болың, отыңызды тез жеп болмасаңыз болмайды, өйткени хожайын қассаплар менен сөйлесип келди. Егер *өгизлер* бүгин де отын жемесе, қасапқа берип сойдыраман деп атыр –деп қорқытады. *Өгизлер* болса өтирик аўырыуынан тез тәўир болып, отларын жейди, ал ешек қылған сумлығы арқасында қосқа қосылыу мийнетинен қутылады. Бұнда *ешек* тек қосжакпас хайуан сыпатында емес, күшли, хайяр, сумлықлы хәм ақыл ийеси сыпатында да сүўретленеди. Бул ертекте *ешек* – зооними арқалы халықтың турмыс тәжирийбесинде *ешектиң* күш хәм қарыу ийеси болса да, рети келгенде мийнеттен мойын таулау, адамға ырк бермеслик, сумлығы нәзерде тutyлған.

Ертекте хақыйқы турмыста да *ешекке* тән болған қәсийетлер: таяқ өтпейуі, қанша таяқ жесе де, турған орнында төрт аяғын төрт жаққа жиберип жата беруі, таяқтан қорқауы, яғный таяқ жеўге бейимлесип, үйренисип кетиуі, кулаққа жағымсыз дауысы – бул адам хәм тәбият (*адам хәм ешектиң*) байланысында адам баласы ушын таныс болған нәрселер.

Демек, *ешектиң* усы хәрекетлеринен де жуўмақ шығарған халық *ешек* зооними қатнаслы төмендеги

бирликлерде, оның минез-құлық, хәрекетин терең сезинип билгенликтен, таяқ хәм сөз өтпейтуғын, қәсийетсиз, ериншек, қосжакпас адамға – *ешектей ығыр*, *ешектей гәп уқпайтуғын адам*, оның харам (жеўге болмайтуғын) мал екенлигин, бирақ күш-қарыуынан үй жұмысларында өнимли пайдаланғанлықтан «*Ешектиң* өзи харам, күши хадал», сумлығына, хийлекерлигине қарап, адамларды ериншекликке, надурис ислерге бағдарлайтуғын», адамларға байланыслы – «*Ешектиң* қасына *атты* байласаң, *ешектиң* тәпси урады» т.б. сыяқлы нақыл-мақал, теңеўлерди пайдаланыуы да тосыннан емес.

Түйе *ешекке* қарағанда турпатлы. Бирақ, соған қарамастан, ертекте *түйе* зооними жасы бар, турпаты бар гейпара адамлардың ойы, сумлығы жоқ екенлигин, хақ кеўиллилигин аңлатыуда қолланылған. Хақыйқатында да, *түйениң* оғада сабырлы, әсте қыймыл-хәрекетке ийе екенлиги, таяққа төзбеуі сыяқлы өзгешеликлери туўра мәниде усы ертектеги баянлаудан көринеди. Сонлықтан да, тилимизде де *түйениң* усы сыяқлы сумлығы жоқ, бирақ бойлы, сынлы, турпатлы хайуан екенлиги бир қатар усындай топардағы сумлықсыз, басқалардан пәнт жеп қала беретуғын, бирақ мийнеткеш хәм сабырлы адам келбетинде берилип, ол тилимизде *түйедей бойы болса да*, *түйедей ойы жоқ* сыяқлы нақылда да өз көринисине ийе.

«*Қурбақа менен тышқан*» ертегинде болса, дийканның атызда қалып қойған егинин бир *тышқан* менен *қурбақаның* азық етиуі, *тышқан* жегенинен, тойғанынан аўысқанларын алты ай қыста жеў ушын иине тасып, қыс азық ретинде ғамлап қойыуы, ал *қурбақа* бир рет мәсирип жүриуі, *қурбақа* қыста азық таппай *тышқанның* үйине келиуі, еки күннен соң *тышқан* да үйинен шығарып жиберуі, *қурбақаның* қыстың аязлы күнинде тарбайып суўыққа қатып қалыуы сөз етилген.

Бұнда *тышқан* мийнеткеш адам тымсалы, ал, *қурбақа* – бир күн тамағының тойғанына қуғанатуғын, узақты гөзлемейтуғын, үстиртин ойлайтуғын, ақмақ хәм қосжакпас адам мысалында берилген. Халқымыз хәр қандай хайуанның жыл мәўсимлеринде қалайынша күн кешириуін, қалай етип қыс азық ғамластырыуын, бәхәрге шекем қалай күнелтиуін жақсы билген. Хақыйқатында да, *тышқанның* тынымсыз, епшил хәм шаққан хайуан екенлиги мәлим. Халқымыз тынбайтуғын, тапқан табысын, дүньясын үйине қарай тасыйтуғын адамның хәрекетин *тышқанға* теңеп – *тышқандай* тасынуы, *тышқандай* қыбырлап тынбау сыяқлы теңеўлер менен берсе, тек өз қара басы, ўақты хошлығын ойлап, той-мереке хәзликти гөзлеп, ўарылдап өсек айтып, саз-сәўбетти хош көрип, турмыстың басқа ғалма-ғалларына онша басын аўыртпайтуғын адамларды усы ертектеги сыяқлы *қурбақаға* теңлестиреди. Сонлықтан да, тилимизде бир *қурбақа* айтқан екен: «ўарқ еттим, шарқ еттим, жаздың өткенин билмей қалдым» - деген турақласқан дизбекте *қурбақа* емес, ал бийпәрўа, арқайын минез-құлықтағы адам мәниси нәзерде тutyлған.

Тилимизде еки адам бир-бирине бир жерде ушырасыуды ўәделессе хәм сол адамды қайта-қайта тежей берсе, қырсығына: «несип қылса кулақшын базарда яки (малакай базарда) ушырасамыз» деген турақласқан дизбекти қолланады. Бул дизбекти болса халқымыз «*Еки түлки*» ертегиндеги сөз етилген көп тазы *ийти* бар *қусшылардан* қашқан еки *түлкиниң* «екеўимиз еки тәрепке қашайық, сонда бул *тазылардан* қутылармыз» - деуі, *түлкилерден* бири: екеўимиз еки тәрепке қашайық, енди қай жерде ушырасамыз дегенде, екінши *түлки*: «ўәде – тазылардың мына жуўырысы болса, қалада кулақшын базарында ушырасамыз» деп шамалайды. Бұнда тек ғана *түлкилердің* *тазы* яки адамға қылған сумлық тәсили сөз арқалы билдирилип

қоймастан, ал халықтың *түлки* терисинен қулақшын, жеңсіз сыяқлы жыллы кийимлер таярлап билиуі тәжірийбесі, кәсіптік шеберлік сырларын да билиуіге болады.

«*Аш қасқыр*» ертегінде де бір қатар зоонимлер ушырасады. Онда ұақыға бола тоғай аралап жүрген аш қасқыр дәслең ешқини ушыратуы, соң қойды, соңынан атты ушыратуы, маңдайына *аттың аяғының* тепкісі тийгенде *ғарғаларға* төмендегі қосықты айтады.

- Әуели келди *ешки*,
Же де жат майлы гөшти,
Неге керек көшкен көши,
Көш баслаушы болажақ па едим?!
Оннан соң келди *қойым*,
Қойды же де тойын.
Неге керек дәруаз ойын,
Жырау болажақ па едим, сорым?!

Оннан соң келди *ат*,
Атты же де жанында жат,
Неге керек маған ол хат,

Оқып қазы болажақ па едим, - деп *қасқыр* жан тәслим етеді.

Бұл ертекте қатнаскан зоонимлер арқалы халықтың салт-санасындағы турмыс тәжірийбелери, шаруашылықтың өзіне тән жол-жорықтары, халықтың той-тамаша хәм миллий рухый қәдириятлары да тил арқалы өз көринисин табады.

Ешки *аш қасқырдан* қутылуы үшін «мен көшкенлердің көшин баслайман» деп сылтау айтыуында да терең мәніс бар. Шаруашылықта *қой* хәм *ешки* аралас болған үйірди, падаңы, әдетте *ешки* яғный, үлкен *серке* баслап жүреді, ол пададағы *қой*, *ешки*, *ылақлар* оның изине ереді. Сонлықтан да, *ешкинің* падаңы баслап жүріуі хәрекетіне қатнаслы тилимизде шаруашылық тәжірийбесинен, халықлық салт-санадан келип шығып «*мың қойды бир серке баслар*», нақылында усы миллий ұғым сақланып қалған.

Ертекте *қойдың*: - мен ханның дәруазасында ойнайман – деп *қасқырға* сылтау айтыуында болса, бүгінгі күнге шекем үлкен тойлардың тамашасында «*ат шаптыруы*», «*ат пенен қыз қууы*», «*қораз урыстыруы*» хәм «*қошқар дүгистируі*» ойындарының да халықлық миллий ойын атамасы түрінде салт-сананың, үрп-әдет, дәстүрдің тилде сақланып қалғанлығын көрсетеді. Асау аттың аңсатлық пенен *қасқырға* жемтік болмайтұғынлығы, қос аяқлап тебиуі, тепкенде хәтте *қасқырды* да өлтиретуғын күш-қууатқа ийе екенлиги мәлим.

Қарақалпақ ертеклеринен турмыслық ертеклерде де халықтың турмыс күн-кешириуіне арналған ұақыяларда бір қатар зоонимлер ушырасады. Олардан қарақалпақ халқының әсирлер дауаында, өтмиште қандай кәсіпкер менен шуғылланғанлығы, зоонимлердің қатнасы хақында П.Өтенизов: «Қарақалпақ ертеклерінде аңшылық, балықшылық, шаруашылық пенен шуғылланып, тиришилик еткен ата-бабаларымыздың өмири сүүретленген» [3:397-399] – деп көрсетеді.

Қарақалпақ халқының әзелден *балықшылық* кәсиби менен шуғылланып, усы кәсіптің сырларын, зоонимлерди жетик билиуін бир қатар ертеклер арқалы билемиз. Мысалы, «*қылыш шабақ*» ертегінде *қылыш шабақ*, *ылақа* балығы хақында сөз етиледі. Қарақалпақ ертеклеринің дерлік көпшилигинде *балық* – күнделікли аұқатлық зат, яғный тиришилик дереги, екенлигин қыйыншылықтардан кутқарушы болса, сондай-ақ, қарақалпақ халқының да *балықтан* исленген миллий тағамларды сүйіп жеуі, *балықшылықтың* ертеден

тийқарғы кәсиби, *балық* – бұл ана тәбияттың теңи-тайы жоқ инамы екенлиги аңлатылады.

«*Ғарры менен хәкке*» ертегінде *хәкке* қустың ғаррының егип қойған жүерисин урлап жеп кете беріуі, ғаррыға сыйқырлы «ашыл дәстүрханды» берип болып, оны еки жүземешилик пенен алып қойыуы сөз етиледі. *Хәкке* де халықтың санасында дауысы, қылығы менен унамсыз эмоцияны пайда ететуғын қус. Ертекте *хәкке* – өтирикши, гәпинде турмайтуғын, урлықшы, киси хақысын жейтуғын инсапсыз сыпатында сөз етиледі. Тилимизде де *хәкке* ге байланыслы бир қатар теңеулер төмендегі жағдайларға байланыстырылады. Жөнсіз шықылықлап күле беретуғын адамға *хәккедей шықылықлау*, жумысты үстиртин, шала-шарпы ислейтуғын адамға байланыслы *хәккедей секелеклеу*, бир аяқлап секирип жүриуіге-*хәккеленип жүриуі* т.б. *Хәкке* үйде тауықтың жаңа шыққан *шөжелерин* бүрип әкетиуі, мәйеклерин урлап жеуі қәсийетлерине қарай халық урлықшылығы бар адамға «*суганақ хәккедей*» теңеулерин қустың усы унамсыз хәрекетлерине сәйкес уксатыулар менен атайды.

Сондай-ақ, Ш.Кунназарова: «Қарақалпақ халық ертеклерінде бир қатар мәдений бирликлер есапланған метафоралар өнимли ушырасады. Метафоралар бурыннан халықтың санасында кәлиплесип, сиңисип қалған бирликлер арқалы аңлатылады. Әдетте, метафоралар тил билиминде ауыспалы мәніси басым болған түсиниклер арқалы аңлатылса, мысалы *түлки* - хайяр адам белгиси, ешек-жалқаулық, ериншеклик, сондай-ақ қара күш ийеси, мал-серсизлик, ойсызлық белгилерин аңлатса, ертеклерде халықтың миллий дүньятанамының, тереңнен пикирлеуінен дерек беретуғын, өткир хәм астарлы мәніске ийе болған метафораларды өнимли ушыратамыз» деген пикирди айтады [4:70].

Ертеклерде қолланылған зоонимлер қарақалпақ халқының рухый-мәдений көзқарасларының бир бөлеги болып, ол миллий ана тилде лингвистикалық бирликлер қурамында өз жасауын, өмиршенлигин дауам ете береді. Себеби, тилдің қурамында зоонимлер өз мәнилик билдирилиуі бойынша лингвомәденияттаныушылық айрықшалықларға ийе.

Қарақалпақ ауызеки дөретпелерінде эпсана, ертек, аңыз, дастанлар қурамындағы *ат*, *қой*, *қошқар*, *балық*, *кийик*, *түйе*, *бийе*, *пышық*, *тасбақа*, *ийт*, *кептер*, *қус* зоонимлери халықтың жасау климатына бейимлескен шөл хәм дүз хайуанлары, айырым жағдайларда этностың шаруашылық кәсиби менен узақ өтмиштен шуғылланып киятырғанлығын, бир қатар үрп-әдет, дәстүр, ырымлары салт-санасы, ой танамы усы хайуанат дүньясы менен терең сиңисип кеткенлигин көрсетеді.

Жуумақлап айтқанда, зоонимлер халқымыздың тәбиятты ийелеу, оның сырларын аңлау, әсирлер дауаында өмир тәжірийбесинде пайдаланып киятырған кәсіпкеринен де дерек береді, көпшилиги теңеулик, метафоралық, эвфемизмлик хызмет атқарады. Хәр қандай тилдің миллий-мәдений өзине тән өзгешелиги, адам минез-құлқы, көриниси, қыймыл-хәрекеті хәм басқа да парқларын зоонимлерге теңеулері, салыстыруылары арқалы көринеді. Қарақалпақ халық ауызеки дөретпелерінде яғный ертеклерде қолланылған зоонимлер қарақалпақ халқының рухый-мәдений қарасларының бир бөлеги болып, ол миллий тилдің қурамында өз жасауын, өмир сүриуін дауам ете береді, себеби олар өз мәнилик билдирилиуі бойынша лингвомәденияттаныушылық айрықшалықларға ийе.

Әдебиетлар

1. Қарақалпақ фольклоры. 2-т. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 355-б.
2. Худайбергенова Д. Тил. Тафаккур. Маданият. -Т.: «Нодирабегим», 2020. 34-б.
3. Өтенизов П.Ж. Қарақалпақ халық ертеклерине улыўма сыпатлама // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте восток-запад: Междануродная конференция. – Казань: 2014. 480-б.
4. Кунназарова Ш.М. Қарақалпақ халық ертеклеринің лексика-семантикалық хәм лингвомәдений анализи. -Ташкент: «Lesson press», 2022. 138-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ эртақлари ва зоонимлар ҳақида айтылган. Эртақлардаги зоонимларнинг ўхшатиш, метафорик, эвфемизмлик хизмат қилиши айтылган. Зоонимларнинг инсоният ҳаётида тутган ўрни хайвонотларга солиштирилиб ёритилган ва мисоллар билан далилланган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о каракалпакских сказках и зоонимах. Утверждается, что зоонимы в сказках выполняют функции сравнение, метафоры, эвфемизма. Место зоонимов в жизни человека устанавливается путём сравнения с животными и примерами.

SUMMARY. The article is talked about Karakalpak tales and zoonyms. It is said that the zoonyms in fairy tales serve as similes, metaphors, and euphemisms. The place of zoonyms in human life is established by comparison with animals and examples.

ҚАРАҚАЛПАҚ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚӘЛІПЛЕСІҮІ ХӘМ РАҰАЖЛАНЫҮЫ ҲАҚҚЫНДА

О.Д.Нуржанов – физика-математика илимлериниң кандидаты, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: термин, терминология, қарақалпақ математик терминологиясы.

Ключевые слова: термин, терминология, каракалпакская математическая терминология.

Key words: term, terminology, karakalpak mathematical terminology.

Илимде, техникада, көркем өнерде, кәсіпшиликте хәм басқада тараўларда белгили бир уғымды билдиретуғын анық түсиниги болған сөз ямаса сөз бирикпеси термин деп, ал терминлер жыйнағы терминология деп аталады [9].

Термин сөзи латынша “terminus” сөзинен алынған болып, ол шек, шегара дегенди билдиреди.

Илимий терминологиялардың бири математикалық терминология болып есапланады.

Математиканы хәм басқа да пәнлерди үйрениўде математикалық терминология менен математикалық символика хәм белгилеўлер де үлкен әхмийетке ийе.

Басқа тиллердеги сыяклы, қарақалпақ тилиниң илимий терминологиясы, соның ишинде оның бир бөлегі болған математикалық терминология өзиниң қәлиплесіў хәм раўажланыў басқышларын басып өтти.

Белгили филолог алым, профессор Е. Бердимуратов қарақалпақ тили терминологиясының қәлиплесіў хәм раўажланыў дәуирлерин төрт басқышқа бөледі [4]. Усы басқышлар қарақалпақ тилиндеги математикалық терминологияға да тийисли деп есаплаймыз:

I-дәуір – бул XX-әсирдиң 20-жылларына шекемги дәуір. Бул дәуірди профессор Е. Бердимуратов терминологияның туўылыў дәуіри деп бағалайды.

II-дәуір математикалық терминологияның қәлиплесіў дәуіри (1920-1941-жыллар);

III-дәуір – математикалық терминологияның толығыў хәм жетилисіў дәуіри (1941-1991-жыллар);

IV-дәуір – математикалық терминологияның ҳәзирги раўажланыў дәуіри (1991-жылдан соңғы жылларды өз ишине алады).

Биринши дәуірде «улыўма халықлық тилдиң сөзлик курамында дәслепки арнаўлы сыпатқа ийе атамалар пайда болды» [4].

Академик А.Н.Колмогоровтың жазғанындай, мәденияттың раўажланыўының ең ертедеги басқышларында предметлерди санаў натурал санлар арифметикасының ең әпиўайы түсиниклериниң жаратылыўына алып келди. Аўызша санаў системасының ислеп шығылыўы тийкарында ғана жазба санақ системасы пайда болады хәм кем-кемнен натурал санлар үстинде төрт арифметикалық әмеллердиң орынланыў усыллары ислеп шығылады. Өлшеў (дән мұғдарын, жол узынлықларын хәм т.б. өлшеў) талаплары әпиўайы бөлшеклердиң атамаларының хәм белгилениўлериниң пайда болыўына хәм бөлшеклер үстинде арифметикалық әмеллерди орынлаў усылларын ислеп шығыўға алып келеди. Солай етип, ең әйемиги математикалық илим – арифметиканың кем-кемнен қәлиплесіўине материал топланады. Майданларды хәм көлемлерди өлшеў, қурылыс техникаларының, ал кейинирек астрономияның талаплары геометрияның басламаларының раўажланыўына себепши болды. Бул процесслер көп халықларда бир қанша ғәрезсиз хәм параллель түрде өтти [8].

Усы басқышлардан бизиң халқымыздың да өткенлигин оның тарийхынан көриўге болады.

Қарақалпақстан жағдайында математикалық терминлердиң пайда болыўы хәм қәлиплесіўи халық

билимлендириўи менен тиккелей байланыслы болды.

XX әсирдиң 20-жылларына дейинги дәуірде қарақалпақлар аймағында халықты билимлендириў ислери басланғыш диний мектептерде хәм мешит-медреселерде алып барылды, тек айырым жаслар ғана Хийўа хәм Бухара медреселеринде тәлим алды. Аўыллардағы мектеп хәм медреселерде математиканы оқытыў төмен дәрежеде болып, оларда төрт арифметикалық әмеллер хәм басланғыш геометриялық материаллар үйренилди [5].

1873-жылы Россия империясы Хийўа ханлығын басып алғаннан кейин қарақалпақлардың тийкаргы бөлегі жасайтуғын Әмиўдәрьяның оң жағы Әмиўдәрья бөлими деген ат пенен өз алдына хәкимшилик болып Россияға киреди. Оның орайы Төрткүл қаласы Петро-Александровск болды. 1874-жылы Петро-Александровскте орыс мектеби ашылды хәм ол 1878-жылы қалалық оқыў орнына (училищеге, ал кейин жоқары басланғыш училищеге) айналды. 1880-жылы тийкаргы миллетлердиң балаларын оқыўға қатнастырыў ушын бул жерде интернат ашылды. 1885-жылы Петро-Александровскте хаял-қызлар оқыў орны пайда болды. 1900-жылы Шорахан хәм Шымбайда жергиликли орыс мектеплери иске киристи. Бул оқыў орындарында басқа пәнлер менен бир қатарда арифметика хәм алгебра басламалары, геометрия оқытылды [5].

Соның менен бирге, жоқарыда айтылғанындай, балалар басланғыш мектептерде хәм медреселерде де оқыды. Усындай мектептердин саны ол дәуірде 800 ге шамалас болған, оларға орыс мектеплериниң методикалық жақтан тәсири тийип турған [7].

XX-әсирдиң 20-жылларынан баслап, әсиресе, 1924-жылы Қарақалпақ Автономиялы областы дүзилгеннен кейин Қарақалпақстанда халық билимлендириў ислерине оғада үлкен дыққат бөлине баслады.

1927-1928-жыллардан баслап қарақалпақ тилинде оқытылатуғын мектептер ушын арнаўлы kitapлар хәм бағдарламалар пайда болды. Мәселен, Қ. Айымбетов Алым Самай улы менен биргеликте «Есап» (Төрткүл, 1929-жыл) сабақлығын жазды хәм басып шығарды.

1934-жылы Төрткүлде ашылған Қарақалпақ мәмлекетлик мұғаллимлер институтының физика-математика кафедрасының оқытыўшылары қарақалпақ тилинде оқытылатуғын класслар ушын математика бойынша сол гездеги дерлик барлық мектеп сабақлықларын орыс тилинен қарақалпақ тилине аўдарды. Соның менен бирге, қарақалпақ математикалық терминологиясын ислеп шығыў бойынша көп жұмыслар исленди. 1939-жылы О.Болешев хәм А.Кокеев тәрәпинен дүзилген «Математика терминлериниң орысша-қарақалпақша сөзлиги» баспадан шықты [3]. Бул математикалық терминлерге арналған биринши сөзлик еди. Бул сөзликтиң жақсы тәрәптери менен бирге, бир қанша кемшиликтери де болды [6].

Қарақалпақ тилиндеги математикалық терминологияның қәлиплесіўиниң бул II-дәуірінде тийкарынан элементар математика терминологиясы қарастырылды. Сол жыллары қабыл етилген терминлердиң көпшилиги